

**PROBLEMI OKOLINE I DRUŠTVENO-EKONOMSKI
ODNOSI U SUVREMENOM SVIJETU**

**Fedor Kritovac
Matko Meštrović
Nenad Prelog
Srboljub Stojanović
Zoran Trputec**

ZAGREB, ožujak 1975.

I OKOLINSKI NASUPROT EKOLOŠKOM PRISTUPU

Pitajući se za najadekvatniji pojmovni okvir i relevantne fenomenološke razine na kojima se mogu ili moraju pratiti različiti 'ekološki' problemi, nameće se potreba preliminarne rasprave o tome koji je od dva osnovna pojma/termina, što se obično uzimaju kao polazište i pozornica u analizi tih zbivanja, prikladniji i obuhvatniji: ekologija ili okolina.

Elementarne distinkcije u rječniku govore nam slijedeće:

... da je ekologija 1. grana biologije koja izučava odnose između organizama i njihove okoline (bionomika), zatim 2. grana sociologije koja se bavi rasprostranjenošću ljudi i njihovih institucija, te medjuzavisnošću koja iz njih proizlazi, dok je okolina (environment) 1. agregat okružujućih stvari, uvjeta ili utjecaja, zatim 2. čin okruživanja, pa onda 3. stanje okruženosti i 4. ono što okružuje. (The American College Dictionary, Random House, New York).

Uzimajući doslovno navedena primarna značenja tih riječi mogli bismo ekologiju shvatiti kao znanost ili znanstvenu disciplinu, a okolinu kao pojave i procese koje ta znanost proučava, pri čemu prva implicira znanstveni nazor određenog subjekta, a druga zbivanja u nekoj objektnoj cjelini. Sekundarna i ostala značenja obiju riječi, međutim, osobito ako se pomnije usporede i medjuzavisno promisle, pokazuju nešto drugo, a to je: da se ekologija može smatrati i granom društvenih a ne samo prirodnih znanosti, a da okolina podrazumijeva ne samo stanje okruženosti nego i aktivno zbivanje u njoj, zapravo sve agense u toj okruženosti.

Ova posljednja distinkcija za naš je pristup od bitne važnosti. Smatramo, naime, da se ne radi samo i prvenstveno o promatranju i izučavanju fenomena sa znanstvenog stanovišta, to jest o instrumentalističkoj znanstvenoj interpretaciji, već u prvom redu o kritičko-povijesnom mišljenju i svjesnom društvenom djelovanju.

Takav pristup podrazumijeva akciju koja kao svoje nerazdvojne premise mora imati ne samo jasan uvid u znanstveno objektivni zor i saznanja ekologije kao bio-socio-logijske discipline (ili disciplina), nego i još jasniji uvid i aktivan odnos spram svih djelatnih povijesnih snaga, tim više što u naše vrijeme čovjekovo ovladavanje društvenim snagama sve više postaje uvjet njegova ovladavanja prirodnim silama.

U tom smislu neophodno je reaktualizirati marksističku misao i shvatiti je u svoj njenoj potencijalnoj širini kao teoriju društvenog razvitka čovjeka. Jer, u krajnjoj liniji, radi se o čovjeku a ne o ekologiji. Ili, kako je to jednostavno Marx rekao, čovjek je čitav čovjekov svijet, a ne neko biće koje čuči izvan svijeta. Bitni je čovjekov odnos radni odnos i još k tome odnos klasa, čiji pripadnici u tom klasnom odnosu nisu jednaki kao ljudska bića, jer jedni imaju a drugi nemaju.

Sa znanstveno-tehnološkom revolucijom razvitak ljudskog društva došao je u kritičnu točku u kojoj teorijski postaje neuhvatljiv, ukoliko se ne osloni upravo na takav cjelovit pogled na čovjeka i svu njegovu povijest. Već sama ta činjenica navodi na to da je neophodno u pristupu ekološkim problemima promisliti jednu dublju metodološku osnovu koja bi bila kadra spojiti objektivnu spoznaju sa samorefleksijom i samospoznajom.

I sa evolucionog stanovišta dolazimo do iste potrebe: ni evolucija čovjeka ni evolucija planete na kojoj čovjek živi ne mogu se više promatrati kvantitativno.⁽¹⁾ Glavnina evolucionih potencijala ne leži više u tjelesnom organizmu ili anorganskoj materiji, već u čovjekovoj svijesti i savjesti, pa nas i to navodi da se pitamo, u Marxovom smislu, o društveno-povijesnim determinantama ljudske svijesti i granicama slobode ljudske akcije.

Opredijelili smo se stoga da pokušamo analizirati okolinske a ne ekološke (ili ekologijske) probleme u suvremenom svijetu i to u rasponima koje odredjuje podnaslov zadane teme, to jest s obzirom na ekonomski rast i međunarodne odnose.

Prije nego što preciziramo naše shvaćanje te veze u kojoj naslov teme stoji spram ekonomike i međunarodne zajednice, pokušat ćemo naznačiti kritične momente (kriterije) samo okolinske cjelovitosti kao ^{trans}~~multi~~dimenzionalnog pojma.

Premda marksistička definicija te cjelovitosti formalno ne postoji, ona se može izvesti iz Marxove osnovne misaone preokupacije: oslobodjenja rada. Valja odmah napomenuti da je ta tema u Marxa daleko od puke ekonomijske i socijalno-političke dimenzije, da Marx promišlja tehnologiku rada počinjući od radnog djelovanja na što je nedavno s pravom upozorio Vanja Sutlić.⁽²⁾

Marx ishodišno razumije rad u obliku u kojem isključivo pripada čovjeku i to nezavisno od svakog određenog društvenog oblika. U tom smislu ljudska djelatnost (radno djelovanje) jest genuino isto što i priroda. Antropologijsko-kozmiološki povezanost tu počiva na ontologijskoj specifičnosti čovjeka da mu je njegova esencija da radi kao priroda, pa mu je tako shvaćeni rad prva životna potreba, a ne sredstvo za život.

Kao vjesnik oslobodjenja rada Marx je i zastupnik oslobodjenja čitavog dometa proizvodnih snaga kako je ocrtan u vidu proizvodne snage znanosti. U tom smislu tehnologika je radna znanost, sabrana bit spravljanja svega za operativni zahvat-uvid po pravilima mišljenja-računanja.

Problem ponovnog uspostavljanja te jedinstvenosti prirodnog odnosa radnog procesa, koji Marx vezuje sa pojmom 'cjelokupnog radnika', može se riješiti samo ukidanjem podjele rada: ne kao njene raščlanjenosti, nego kao neprijateljske suprotnosti momenata jedinstvenog procesa rada koje razdvaja kapital, a sastavlja tek zaobilazno tržište.

Razotudjenje je dakle, vraćanje prirodnom modu radnog procesa, uspostavljanje identiteta odnosa i snaga produkcije, gdje je čovjek jedno te isto s prirodom. S njom je i supstancija i subjekt. Tada bi, naime, i odnosi u proizvodnji, i sami bitno jednostavni, postali neposrednim momentom proizvodnog procesa, ne bi se odvajali od njega, nego bi bili jedno te isto s produktivnim snagama.

Prema tome razotudjenje se ne može očekivati ili postići ni u jednoj posebnoj sferi zasebno - ekonomiji, politici ili filozofiji - niti ono može samo iz jedne doći, već pretpostavlja obrat odnosa medju njima u jedinstvo i jedinstvo.⁽³⁾

Ta temeljna Marxova postavka koju smo naveli u interpretaciji Vanje Sutlića, važna je da se shvati zašto i u aktuelnim tumačenjima krize svjetske okoline, koja je nota bene latentna i permanentna baš kao i kriza kapitalističke civilizacije, svijet rada ostaje deproblematiziran i prikriiven. Moderni kapitalizam, naime, pokušao je pseudosintezu tih sfera u sferi potrošnje, a današnja

kriza ideologije obilja traži upravo demistifikaciju toga zaobilaska. Taj zahtjev, sprovede li se do kraja, znači ne samo reviziju vladajućeg ekonomskog poretka, nego i temeljiti prevrat u svjetskom društvenom sistemu kao dominantno kapitalističkom.

Formalna sistematizacija problematike okoline nemá, dakle, svoj okvir samo u biofizičkim zbivanjima, a još manje se može svesti na iscrpljivost prirodnofizičkog svijeta sa ukupnošću njegovih kvantitativnih zaliha. Ona se mora postaviti povijesno, mnogo šire i mnogo dublje: usred suprotnosti produktivnih snaga znanstveno-tehnološke revolucije i društvenih snaga koje se s pravom prirodom te krize ne žele suočiti. Ne žele se suočiti s krizom produkcijskih odnosa, pa stoga ne žele priznati ni uvažiti potencijal revolucionarnih klasa, koje su najveća i neiscrpnna produktivna snaga, ali i nosilac novog sklopa produkcijskih odnosa i epohalno novog vida proizvodnje samog čovjeka.

U tome se sastoji onaj ideološki prag koji valja prijeći da bi se problem okoline vidio u drukčijem svjetlu i našli adekvatni odgovori u potrebnim društvenim promjenama. Ali ne u promjenama koje su zavisne od kvantiteta rasta ili pukog tehničko-ekonomijskog determinizma, nego u promjenama koje se temelje na tlu rada, gdje se nalazi ključ za razumijevanje i prognozu zbivanja u svim sferama.

Te promjene u položaju rada iziskuju totalitet društvene preobrazbe, a znanstveno-tehnološka revolucija nagovješta ih svojom unutarnjom logikom i sama vrši pritisak u tom pravcu. Razumljivo je da im se kapitalizam odupire i da ne prihvaća njihov pozitivni antropološki značaj koji bi vodio oslobodjenju rada otudjenom u najamnom odnosu.

U pitanju je zaista najznačajnija promjena što je čovječanstvo doživljava od početka svoje povijesti: 'ratio' koji u industrijskoj civilizaciji kakvu poznajemo leži izvan čovjeka - u ekonomijskoj racionalnosti kao sferi sredstava koja nikad ne dostižu do cilja - mora se vratiti čovjeku kao racionalnost samog ljudskog razvitka.⁽⁴⁾ To je jedina perspektiva koja ostaje današnjem svjetskom društvu kapitalističke društveno-ekonomske formacije, a ona zahtijeva sasvim drukčiju motivacijsku strukturu čovjeka, njegovo puno otvaranje prema vlastitom stvaranju i samoostvarenju, što u povijesno djelovanje uvodi subjektivnost najširih masa izgubljenih u anonimnosti svakodnevnice.

U tom slijedu biva jasno da se poimanje okoline kao cjeline ljudskog djelovanja ne može zadovoljiti ekološkom razinom i pitanjem biološkog preživljavanja čovjeka. Još manje se to i takvo djelovanje može svesti na operacionalne zahvate u smislu tehničke prevencije i anticipacije uza svu njihovu korisnost i neophodnost. Ono se mora usredotočiti u prvom redu na podizanje stupnja sociabilnosti cjelokupnog ponašanja i djelovanja u produkcijskim odnosima svjetske zajednice, ne samo u pogledu raspodjele svjetske proizvodnje vrijednosti nego i u pogledu najšire dostupnosti svekolikog bogatstva ljudskih mentalnih resursa u kojima se krije najveća i neiscrpna zaliha i samih evolucionih mogućnosti planete. Rezimirajući ovaj uvod mogli bismo reći da se mjerilo uspješnosti u rješavanju problema okoline u suvremenom svijetu, po našem mišljenju, može dobiti odgovorima na ova pitanja:

1. Što i koliko pridonosi smanjenju razdaljine (zaobilaska) između proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga?
2. koliko se i kako uključuje potencijal revolucionarnih klasa i

- otvara mogućnost za novi sklop proizvodnih odnosa?
3. koliko se razvija nova motivacijska struktura čovjeka na putu njegova samoostvarenja?
 4. koliko se podiže stupanj sociabilnosti u raspodjeli svjetske proizvodnje vrijednosti i u razvijanju i korištenju mentalnih resursa?
 5. koliko se novim odnosom razbija logika svih monopola - materijalnih, tehnoloških, informacionih i prirodnih - kao osnove postojećih oblika dominacije čovjeka nad čovjekom?

II EKONOMSKI RAST ILI DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVOJ

Kako i gdje tražiti odgovore na ta pitanja zadatak je koji prelazi okvire bilo kojeg pojedinačnog ili jednokratnog istraživačkog projekta, jer je to stvar analize cjelokupnih povijesnih procesa. Mi ćemo se ograničiti tek na to da naznačimo naše idejne pozicije i naše shvaćanje današnje povijesne situacije.

Pod pojmom "društvo" Marx je, mimo svake sociološke interpretacije, razumio "supstanciju i subjekt" svega što se u ljudskoj povijesti zbiva. Određeni društveni oblik jest okvir u kojem i posredstvom kojeg ljudi proizvode, to jest prisvajaju prirodu. Oblik društva na određenom stupnju društvenog razvitka određuje proizvodnju jednako kao i potrošnju, raspodjelu i razmjenu, pa i međudnose tih različitih momenata. Ono što bitno karakterizira oblike društva, međjutim, jesu odnosi zavisnosti individua koji postoje u danom historijskom društvu.

Dok su u prvotnim društvenim oblicima postojali lični odnosi zavisnosti, koji su omogućavali čovjekovu proizvodnju u malom opsegu i na izoliranim točkama, građansko društvo kao najrazvijenija i najrazvedenija historijska organizacija proizvodnje razvilo je društveni oblik u kojem je lična nezavisnost zasnovana na stvarnoj zavisnosti. Naime, tek je građansko društvo izgradilo sistem opće društvene razmjene materije, sistem univerzalnih odnosa i svestrane moći, ali u vidu razmjenske vrijednosti novca ili robe, u koje se svaki proizvod i svaka djelatnost individua moraju pretvoriti da bi dobili svoju društvenu moć. U građanskom društvu, u kapitalističkoj društveno-ekonomskoj formaciji, individue su dakle potčinjene društvenoj proizvodnji koja kako kakva kob egzistira izvan njih. Ali, svojim univerzalizmom, to jest time što kapital teži da poruši svaku lokalnu granicu razmjene i univerzalno razvije proizvodne snage, građansko društvo stvara materijalne pretpostavke za jedan novi oblik društva. Taj novi oblik društva, kako ga je Marx vidio, zasnivat će se na slobodnom razvoju individua koje će svoju zajedničku društvenu produktivnost kao neposrednu društvenu proizvodnju podvrći sebi i upotrebljavati kao svoju zajedničku snagu. (5)

S tim različitim oblicima društva Marx je povezao i protumačio i neke temeljne ekološke probleme. U kritici Malthusovih teorija on je isticao da sa različitim društvenim načinima proizvodnje postoje i različiti zakoni povećanja stanovništva i prenaseljenosti. Ti se zakoni mogu svesti na načine odnošenja prema društvenim uvjetima proizvodnje. Kad nastupi rastvaranje tih odnosa onda jedan dio stanovništva postaje suvišan, biva ostavljen izvan dane proizvodne baze kao prekobrojno stanovništvo, bez mogućnosti da radom prisvaja životna sredstva. Prekobrojno je sta-

novništvo, dakle, povijesno odredjen odnos, ne brojevima ili nekom apsolutnom granicom raspoloživih sredstava za život, nego granicama koje su postavili odredjeni uvjet proizvodnje i sam način kako se proizvodnja životnih sredstava kontrolira. To su imanentne, povijesno promjenljive granice ljudskog procesa rasplodjivanja, odredjene samim ljudskim djelovanjem. (6)

Budući je za kapital vrijednost jedino ono što se može postaviti kao višak vrijednosti u razmjeni, on svojevrsnim mehanizmom kontrole ograničava rad i stvaranje vrijednosti, što je u živoj proturječnosti s njegovom tendencijom da ih u isti mah bezgranično proširuje. U tome je specifična granica kapitala koju on sam po sebi ne može prijeći. Ali, krajnji oblik otudjenja u kojem se danas, unutar odnosa kapitala prema najamnom radu, nalazi rad sam usprkos svom ogromnom znanstveno-tehnološkom potencijalu, uzrokuje evidentno razlaganje svih ograničenih pretpostavki kapitalističkog načina proizvodnje. (7) Antagonistički oblik koji je do krajnosti razvila društveno-ekonomska formacija kapitalizma puca upravo s tim razvitkom proizvodnih snaga, s porastom svijesti da se materijalna moć, bogatstvo i znanje nalaze izvan raspolaganja ne samo onih koji ih proizvode, nego i onih koji ih ne mogu proizvoditi premda ih nasušno trebaju.

Visoki stupanj produktivnosti, postignuta univerzalnost saobraćanja i svjetski razmjeri kapitalističkog tržišta stvorili su osnovu jednog sistema opće eksploatacije prirodnih i ljudskih osobina, čiji je nosilac i sama znanost, jer je kapital čitav povijesni progres zarobio u službu profita. Ali, s druge strane, na toj istoj osnovi, sve se više pokazuju i zarobljene mogućnosti istinskog univerzalnog razvitka ljudskog individuuma. Stvara-

lačka i proizvodna djelatnost čovjeka koja dolazi do izražaja u industriji otkriva u antropološkom smislu pravu prirodu čovjeka, jer su znanost i tehnika, iako u otudjenom obliku, postali osnova zbiljskog ljudskog života. Otuda sve veći broj ljudi počinje shvaćati svoju vlastitu povijest ne kao sudbinu već kao proces, počinje razumijevati pravu vezu realnih i idealnih odnosa u ljudskim poslovima, jednako kao što osjeća da je i realno ljudsko tijelo ona ista priroda, nad kojom je znanstvenom spoznajom postignuta ogromna praktična moć. Tako se sam proces povijesnog razvoja postavlja i osvješčuje kao pretpostavka cjelovitog razvoja individuuma, pa je stoga bitno da postojeći uvjeti proizvodnje prestanu biti granica svestranog razvoja proizvodnih snaga. (8)

A upravo se te granice - uvjeti proizvodnje i proizvodni odnosi - permanentno održavaju i reproduciraju unutar kapitalističke društveno-ekonomske formacije. Sve njene dosadašnje metamorfoze, višekratni rast kapitalizma "u dubinu" ostvaren kapitalizacijom viška vrijednosti, koncentracijom i centralizacijom proizvodnje - od državno-kapitalističke regulacije do internacionaliziranih neokapitalističkih konglomerata - zadržavaju i obnavljaju u suštini iste proizvodne odnose. Gotovo se čini da je to produžavanje proizvodnih odnosa na kojima se gradilo i razvijalo kapitalističko društvo nešto vječno, njemu inherentno, tim više što je totalna proleterska revolucija koju je Marx očekivao izostala. Umjesto nje, umjesto finalne krize kapitalizma, došlo je nakon 1920. godine pod pritiskom objektivnih okolnosti do stanovite privremene obnove kapitalističkih proizvodnih odnosa **u** prvoj zemlji socijalizma, gdje sa eksproprijacijom kapitalističke klase nije ukinuti ni osnovna proturječnost između upotrebne i razmjenske vrijednosti, kao ni najamni rad ni robna proizvod-

nja. Sve to, međutim, ne govori o nekoj unutarnjoj koheziji kapitalizma, nego naprotiv pokazuje da se i njegove suprotnosti proširuju i produbljuju zaista u svjetskim razmjerima. Tako je središnja društveno-ekonomska formacija kapitalizma postepeno ekspandirala i penetrirala u sve krajeve svijeta, a kapitalistički način proizvodnje postao dominantan u čitavoj njenoj periferiji.

Stvarajući od čitavog globusa jedinstveni ekonomski prostor, kapitalizam je premoćno diktirao i opće uvjete razvoja u međunarodnoj podjeli rada. Između mnogih mogućnosti koje je pružao dostignuti razvitak proizvodnih snaga uvijek je birao i nametao samo one koji su najviše pridonosili njegovoj vlastitoj reprodukciji. Jer sve proizvodne snage i cjelokupni društveni odnosi koje stvara, za kapital nisu ništa drugo nego sredstvo da bi proizvodio nanovo polazeći od svoje ograničene osnovice. Ali, u stvari, kako kaže Marx, oni su materijalni uvjeti za njegovo dizanje u zrak. Marx je, naime, uvijek imao na umu realnost svijeta kao totalitet prirodnih, praktičnih, društvenih i povijesnih realnosti. Prividno jedinstvo svjetskog kapitalističkog sistema sa njegovim unutarnjim rezervama donedavno je uspješno prikrivalo stvarno stanje te cjeline i zanemarivalo sve veće produbljavaње suprotnosti u jednom od njegovih segmenata: stvarnost nerazvijenog svijeta u današnjim uvjetima industrijske civilizacije. A utjecaj toga stanja na promjene i budućnost samog totaliteta ni u jednom se slučaju ne mogu izbjeći. Ekspanzivni rast i razvoj centra odvijao se na račun "ostalog svijeta", ali to što se danas u tim segmentima zbiva ima i imat će sve većeg odraza i u središtima industrijske civilizacije. Drugim riječima, svijest o ekološkoj

krizi koja je izbila posljednjeg decenija jasno pokazuje proces revolucioniranja stvarnosti čitavog industrijskog svijeta. Iz perspektive metropola ona se doživljava parcijalno - kao kriza resursa, kao prenaseljenost, kao zagađenost, kao ugroženost ljudske vrste i samog ljudskog razuma, premda se ne radi o biološkim granicama pred kojima stoje ljudska bića, već o društvenim uvjetima kojima su njihove stvaralačke mogućnosti ograničene. Na periferiji ista ta ograničenja manifestiraju se kao glad, bijeda i neznanje ogromnog za kapitalizam disfunkcionalnog stanovništva.

Ograničenja koja je kapitalizam svojom unutarnjom dinamikom dosad uspijeva prevazići, bila su dakle prevladana idealno, ali ne i stvarno. Reproducirajući svoje društvene i proizvodne odnose on je reproducirao i njihove često prikrivene proturječnosti koje su se uz to i mijenjale. Što su više ublažavane u samom središtu sve više su se širile periferijom i bivale i dublje i obuhvatnije: od krize grada 19. stoljeća do planetarne ekološke krize današnjice, od ugroženosti na radnom mjestu do opće ugroženosti od nuklearne kataklizme, od prekobrojnih radnika prve industrijske revolucije do prekobrojnog stanovništva takozvane znanstveno-tehnološke revolucije.

Iako nije odigrala povijesnu ulogu kakvu joj je Marx pridavao, radnička klasa još uvijek odolijeva kapitalizmu, unatoč promjenama u društvenom položaju i modifikacijama u taktici klasne borbe. Pojava novih revolucionarnih snaga - bezimenog svjetskog proletarijata - ne sužava nego naprotiv proširuje njen strateški front čiji su krajnji ciljevi nova osnova proizvodnje na kojoj će se razvijati autonomna i slobodna ljudska zajedni-

ca i gajiti istinske ljudske potrebe. To će značiti i posve drugačije kriterije i u razvoju proizvodnih snaga: zajednica slobodnih ljudi odlučivat će se za one povijesne mogućnosti koje će najviše pridonositi razvijanju "ljudske suštinske snage što je samoj sebi svrha."

Za ostvarenje tih iskonskih ljudskih ciljeva u današnjoj fazi povijesnog razvitka potreban je globalan projekt novog, kvalitativno drukčijeg društva. Taj projekt daleko prelazi revandikacije rada na radnom mjestu kao i sve zahtjeve poboljšanja kvalitete života što ih je mogla obećati potrošačka civilizacija. Za⁶ nije riječ ni o kakvom "stabilnom društvu", niti o nužnosti ograničenja razvoja, a najmanje ograničenja razvoja proizvodnih snaga. Riječ je o tome da stvaranje viška vrijednosti kao proturječnosti između razmjene i upotrebe ne može više biti osnovni pokretač ljudskog društva; da ljudsko znanje kao opće društveno znanje koje je kapital zarobio u najamnom radu postane zaista neposrednom proizvodnom snagom i da uvjeti samog životnog procesa društva dodju, da kažemo zajedno s Marxom, "pod kontrolu općeg uma i budu preobraženi u skladu s njim."⁽¹⁰⁾

III KONSTELACIJA PROIZVODNIH SNAGA I DRUŠTVENI ODNOSI U SUVREMENOM SVIJETU

Sve učestalije krizne situacije, koje izbijaju unutar pojedinih užih ili širih geopolitičkih regija u svijetu, a koje sve snažnije potresaju čitavu suvremenu strukturu međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, u svojoj biti predstavljaju samo refleksije jedne trajnije duboke krize, kroz koju danas prolazi ka-

pitalizam, kao još uvijek svjetski dominantan način proizvodnje; i, na tom načinu proizvodnje zasnovana, industrijska civilizacija i industrijsko društvo razvijenih zemalja.

Klasno obilježje kapitalističkog načina proizvodnje, koje se u globalnim razmjerima danas sve više iskazuje u odnosu centar - periferija, odnosno u sve širem ekonomskom i tehnološkom jazu između razvijenih i nerazvijenih, determinira i tip i oblik razvoja proizvodnih snaga, u koje kapitalizam reproducira svoje odnose i inkorporira svoje ciljeve. Stoga je za razumijevanje današnje krize svjetskog kapitalizma i industrijske civilizacije koju je stvorio, neophodno pozabaviti se upravo pitanjima koja su relevantna za razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu.

Pri razmatranju postojeće krize i traženju puteva za njeno prevaziženje treba naročito imati u vidu sve veću funkcionalnu međuzavisnost političkih, ekonomskih i drugih procesa, koji se odvijaju u različitim i međusobno veoma udaljenim geopolitičkim prostorima. Ta pojava, koja je usko povezana sa sve jedinstvenijim i intenzivnijim razvojem proizvodnih snaga, predstavlja očiglednu karakteristiku čitavog suvremenog svijeta. Ono, međutim, što nije tako očigledno, ali je bitno, i kao takvo treba istaći, jeste činjenica da je glavno obilježje, kako razvoja proizvodnih snaga, tako i procesa općeg povećanja međuzavisnosti u suvremenom svijetu, dominacija razvijenih nad nerazvijenima. Posljedica te dominacije je već spomenuti sve širi ekonomski i tehnološki jaz između razvijenih i nerazvijenih. On, dakle, nije rezultat različite dinamike relativno autonomnih procesa, već objektivna nužna posljedica odgovarajućeg tipa i oblika razvoja proizvodnih snaga, koji su imanentni suvremenom kapitalizmu. No, taj jaz da-

nas se sve više javlja kao jedan od odlučujućih ograničavajućih faktora daljeg razvoja proizvodnih snaga u okvirima kapitalističkog sistema i jedan od osnovnih uzroka krize industrijske civilizacije.

1. Dosadašnji razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu

Osnovna karakteristika razvoja proizvodnih snaga u kapitalizmu kao svjetskom sistemu leži u činjenici da je taj razvoj u velikoj mjeri posljedica kapital-odnosa kome je osnovni cilj ostvarenje profita. Takav tip razvoja proizvodnih snaga povlači za sobom funkcionalnu integraciju uspostavljenu sa osnovnom svrhom ekstrakcije viška vrijednosti u pravcu ostvarenja monopola porasta proizvodnosti rada. Funkcionalna integriranost ovakvog tipa zasniva se na recipročnim, ali asimetričnim ekonomskim odnosima, posebno u pogledu kretanja viška vrijednosti, te u dinamičkom smislu dovodi do polarizacionih i kumulativnih procesa koji se pojavljuju na svim nivoima, s tom razlikom što u centrima svjetskog kapitalizma u odredjenim slučajevima odgovarajuće snage kroz mehanizam tzv. kvazi-inflacije djeluju ka ublažavanju takvih pojava, ⁽¹¹⁾ dok se u nekim drugim momentima bitne suprotnosti svjetskog sistema kapitalizma pojavljuju u svom najoštrijem vidu.

Treba istaći da u sklopu policentričnog razvoja proizvodnih snaga u kapitalizmu postoji izrazita tendencija gubitka autonomije slabijih centara ovog razvoja. No, u tim centrima razvoja proizvodnih snaga zbiva se jedan važan proces - kapitalistički način proizvodnje postaje ne samo dominantan, već i isključiv. On prodira najprije iz gradske privrede u ruralna područja, dezintegri-
rajući feudalni način proizvodnje, ⁽¹²⁾ ⁽¹³⁾ formirajući na selu

prostu robnu proizvodnju. Ona se u nekim centrima razvoja proizvodnih snaga, posebno u kontinentalnom dijelu Evrope, zadržala i do novijeg vremena, no danas je i ovdje skoro potpuno potisnuta od strane kapitalistički organizirane krupne poljoprivredne proizvodnje. Brojne enklave proste robne proizvodnje u kapitalističkim centrima, posebno u uslužnim djelatnostima, trgovini na malo i sitnoj zanatskoj i poluindustrijskoj proizvodnji postepeno se sateliziraju u odnosu na krupni kapital, ili se pak sve više organiziraju u tipična kapitalistička poduzeća. Time društveno-ekonomska formacija kapitalizma u svojim centrima postaje sve "čistija" - kapitalistički način proizvodnje razvijenog robnog tipa postaje potpuno ekskluzivan. Klasna polarizacija postaje jasna, a kapital-odnos može se sa punim pravom smatrati bitnim i jedinim relevantnim odnosom.

Razmotrimo li, međjutim, bitne karakteristike tipa i načina razvoja proizvodnih snaga u zemljama u razvoju, one će nam otkriti drugačiju sliku od one na koju nailazimo u razvijenim zemljama u kojima se nalaze svjetski kapitalistički centri. Da bi se ove razlike osvijetlile potrebno je utvrditi mjesto i položaj koji zemlje u razvoju zauzimaju u procesu razvoja svjetskog kapitalizma, kao i način i vrijeme njihove integracije u svjetski kapitalistički sistem.

Kapitalističke društveno-ekonomske transformacije i industrijska revolucija bile su u svojoj početnoj fazi ekoncentrirane u Evropi, dok su drugi dijelovi svijeta i dalje slijedili spori multi-centrični i relativno autonomni razvoj proizvodnih snaga. Ovaj proces se odvijao u nizu društveno-ekonomskih cjelina medju kojima je postojalo veoma mnogo razlika s obzirom na veliki broj

specifičnosti, ali su one istovremeno imale i neke bitne, relativno bliske karakteristike. Generalno promatrano, većina društava, koja su okružavala svjetske centre kapitalističkog razvoja, razvijala su se u okviru azijskog načina proizvodnje (u Marxovom smislu te riječi), čija je cjelokupna struktura bila ograničena svojom osnovom u kojoj se nalazila poljoprivredna (ili stočarska) zajednica, vlasnik i korisnik osnovnog proizvodnog sredstva. Kolektivno vlasništvo nad zemljom isključivalo je svaku formu privatnog vlasništva nad osnovnim sredstvima za proizvodnju, a eksploatacija u specifičnim uvjetima formirane vladajuće klase odvijala se kroz oblike koji su bili vrlo različiti, ali su uvijek bili posredovani ovom ruralnom zajednicom. (14)

U sistem ovih "tradicionalnih" društava postepeno su u funkcionalnom i institucionalnom smislu prodirali kapitalistički društveno-ekonomski odnosi, koji su svoje djelovanje modificirali vremenom, kako je to već zahtjevala odgovarajuća faza razvoja kapitalizma. Tako je prodor započeo merkantilni kapitalizam, nastavio ga liberalni, zatim je nastupio oligopolski, a danas ga najzad okončava državno-monopolistički.

Iako se većina vanevropskih "tradicionalnih" društava u toku prodora kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa transformirala u različite forme perifernog kapitalizma, u nekima od njih, s obzirom na specifične momente (čija analiza prelazi okvire ovog našeg razmatranja), formirali su se novi snažni kapitalistički centri.

Tako su se nakon početnih faza, kada su centri razvoja svjetskog kapitalizma bili locirani isključivo u Evropi, slični cen-

tri javili i u drugim dijelovima svijeta, a posebno u Sjevernoj Americi i u Japanu. Za njih bismo mogli reći da su to "mladi" centri razvoja proizvodnih snaga u okviru svjetskog kapitalističkog sistema. Njihov nastanak ima posebnu povijest, ali je ovdje bitno istaći da on ne mijenja bit odnosa između centralne i periferne društveno-ekonomske formacije kapitalizma. Jedino što su sada i ova područja uključena u jezgru koju čine suvremeni svjetski centri razvoja proizvodnih snaga kapitalističke društveno-ekonomske formacije.

Ovaj proces predstavljao je ustvari postepenu svojevrsnu integraciju svjetskog ekonomskog sistema, pri kojoj je multicentrični razvoj proizvodnih snaga postojao vremenom oligocentrični, s tim da su pojedini razvojni centri sve više gubili svoju autonomiju. Grupa zemalja izvan jezgre kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema integrirana je ekonomskom ili drugom prinudom u taj sistem kao njegova periferija.

Istovremeno sa integracijom kapitalistička društveno-ekonomska formacija definitivno se polarizirala na centralni i periferni kapitalizam koji su svaki za sebe zadržali niz specifičnih karakteristika, tako da se može govoriti posebno o načinu proizvodnje centralnog kapitalizma, a posebno o načinu proizvodnje perifernog kapitalizma.⁽¹⁵⁾ Kapitalistički način proizvodnje u svjetskim centrima razvoja proizvodnih snaga, koje čine, kako smo istakli, jezgru njegovog sistema, postao je upravo zbog svog neprekidnog širenja u dubinu ekskluzivni način proizvodnje koji je eliminirao sve ostale, što u periferiji nije slučaj.

2. Specifičnosti razvoja perifernog kapitalizma i njegova uloga u svjetskom sistemu kapitalističke reprodukcije

Kapitalistički način proizvodnje u perifernoj kapitalističkoj društveno-ekonomskoj formaciji, (upravo zbog toga što je nastao kao rezultat geografskog širenja sistema kapitalističke reprodukcije, zasnovanog na proizvodnim snagama koje su se razvijale u njegovim centrima), nije eliminirao ostale način proizvodnje u periferiji, nego ih je integrirao u jedinstven funkcionalni i institucionalni sistem, između ostalog i putem mehanizma međunarodnih institucija, modificirajući tako njihovu dotadašnju funkciju. Drugim riječima, autonomni centri razvoja proizvodnih snaga, koji su postojali u uvjetima pretkapitalističkih društveno-ekonomskih formacija na periferiji kapitalizma, izgubili su ovu autonomiju penetracijom kapitalizma u ta društva, a načini proizvodnje, koji su do tada tamo bili dominantni, postali su sada dominirani i satelizirani subsistemi svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije.

Ovdje se kao osnovno postavlja pitanje: zašto kapitalistički način proizvodnje nije, na isti način kao i u svojim centrima, eliminirao ostale, manje napredne načine proizvodnje u svojoj periferiji?

Odgovor treba tražiti upravo u tipu i obliku razvoja proizvodnih snaga kapitalizma, razvoja koji je uvjetovan njegovom dominantnom karakteristikom - kapital-odnosom i njegovim načinom razriješavanja suprotnosti u okviru dihotomije: stvaranje - prisvajanje viška vrijednosti. Primarni cilj kapitalizma nije ni zadovoljavanje ljudskih potreba, ni razvoj proizvodnih snaga, već ekstrak-

cija viška vrijednosti i maksimizacija profita.

Zbog načina na koji je kapitalizam prodirao u nekapitalističku periferiju (a taj se način, kako smo vidjeli, mijenjao u zavisnosti od faze razvoja samog centralnog kapitalizma), širenjem prostora svog funkcioniranja u geografsku širinu, uz istovremeni neposredni interes da se njegov monopol eksploatacije, kao i monopol nad porastom proizvodnosti rada, zadrže u njegovim centrima, i uz, procesom podjele rada tehnološki uvjetovanu, neophodnost širenja toga prostora i u dubinu periferija se formirala isključivo kao područje stvaranja i ekstrakcije viška vrijednosti koji se kroz funkcionalno jedinstvo proizvodnih snaga na svjetskom nivou akumulira u centrima njihovog razvoja. Tako je svaki "tradicionalni" način proizvodnje, koji je u danim uvjetima osiguravao stvaranje velikog viška vrijednosti kroz maksimalnu eksploataciju radne snage u periferiji, našao svoje mjesto u kapitalističkoj društveno-ekonomskoj formaciji periferije. Naravno, priroda i smisao takvog "tradicionalnog" načina proizvodnje, njegovim uključenjem u kapitalističku društveno-ekonomsku formaciju, bitno su modificirani, pa se stoga više i ne može govoriti o "tradicionalnim" načinima proizvodnje, kao dominantnim karakteristikama tih društava, već isključivo o načinima proizvodnje perifernog kapitalizma. ⁽¹⁶⁾

Razvoj privrede periferije svjetskog kapitalizma u biti je samo odraz rasta proizvodnih snaga na svjetskom nivou i do sada je njemu u potpunosti bio prilagodjen, jer vlastiti razvojni potencijal ovdje nije postojao. Uz sva ograničenja internog karaktera, kao što su male dimenzije vlastitih tržišta, nedostatak adekvatne radne snage i sl., glavna ograničenja razvoja proizvodnih

snaga u periferiji proizlaze iz tipa i oblika dosadašnjeg razvoja svjetskog kapitalizma, a leže u nedostatku vlastite akumulacije, koja je, kako smo već istakli, do sada uvijek bivala ekspropriirana i koncentrirana u centrima svjetskog kapitalizma, kao i u nametnutoj proizvodnoj strukturi, koja u periferiji nije integralna, već ima parcijalni karakter. Stoga i svaki daljnji razvoj privrede periferije koji je podržavan izvana, zavisao je i segmentiran, bez obzira na nivo ostvarene proizvodnosti rada i stupanj suvremenosti sredstava i organizacije koje se primjenjuju u proizvodnji.

Izvano podržavani razvoj periferije zasniva se na neprekidnom kretanju viška vrijednosti od perifernih privreda k svjetskim centrima kapitalizma. Svako eventualno povećanje tržišta ili realizacija investicija reperkutira se u djelovanju investicionog akceleratora i multiplikatora prije svega u kapitalističkim centrima, što povećava širenje prostora njihovog funkcioniranja u dubinu umjesto da se ovaj multiplikativni efekt realizira u periferiji. Stoga stupanj suvremenosti i visoke produktivnosti sredstava za proizvodnju finalnih proizvoda ima vrlo ograničeno djelovanje na razvoj proizvodne strukture u periferiji. Tržište u periferiji ostaje relativno stagnantno, jer nema njegovog širenja u dubinu. Zaposlenost raste vrlo sporo, a sektor "moderne" proizvodnje raste mnogo sporije u periferiji nego u centru. O tzv. naučno-tehnološkom kompleksu i proizvodnji sredstava za proizvodnju sredstava za proizvodnju finalnih proizvoda gotovo da ne može biti riječi u privredama periferije. Međutim, visoka proizvodnost rada, koja se u periferiji realizira na modernim postrojenjima u proizvodnji finalnih proizvoda, omogućava veliki obujam

te proizvodnje uz malu zaposlenost, što izaziva relativno velike viškove radne snage koji vremenom sve više rastu.

Odnos zaposlenosti i proizvodnje u zemljama u razvoju očigledno je drugačiji nego što je to bio nekada, u doba kada su danas razvijene kapitalističke zemlje prolazile kroz proces svoje industrijalizacije. Tako je na primjer prije stotinu godina u crnoj metalurgiji, posebno u proizvodnji čelika, u Engleskoj bilo zaposleno gotovo dvadeset puta više ljudi, nego što je to danas za istu tu količinu proizvodnje zaposleno u zemljama kao što su Argentina, Brazil, Meksiko itd. Osim toga u tim se zemljama ova proizvodnja zasniva, kako smo to već istakli, na izuzetno modernim postrojenjima koja se uglavnom uvoze iz razvijenih kapitalističkih centara. Iz ovoga se jasno vidi da suvremeni razvojni proces imaju bitno drugačiji utjecaj na zapošljavanje, distribuciju dohotka i proizvodnu strukturu u zemljama u razvoju, nego što je to bio nekada slučaj recimo u Engleskoj.

Sa daljnjim tehničkim i tehnološkim napretkom mogućnosti zapošljavanja u "modernom" sektoru proizvodnje u zemljama u razvoju relativno sve više opadaju u odnosu na priraštaj stanovništva, što izaziva sve veći populacioni pritisak u poljoprivrednoj proizvodnji periferije. Istovremeno multinacionalne kompanije, koje vrše transfer određenih segmenata svoje proizvodnje u periferiju, s obzirom na način na koji vrše ekstrakciju viška vrijednosti i tip tehnologije koju primjenjuju, koristeći svoj oligopolni položaj, apsorbiraju visoko kvalificiranu i polukvalificiranu radnu snagu, kojoj u cilju stabilizacije osiguravaju relativno visoke nadnice. (17)

3. Makrotehnologija kao glavni suvremeni artikulatork proizvodnih snaga

Klasno obilježje kapitalističkog načina proizvodnje, koje se, kako smo to veći istakli, u globalnim razmjerima danas sve više ispoljava u odnosu centar - periferija, determinira i tip i oblik razvoja suvremene makrotehnologije, kao načina organiziranja i upravljanja na makroplanu. Taj način zasnovan je na dominaciji tehničkih principa i tehničkih sredstava, a takva makrotehnologija danas je postala glavni artikulatork proizvodnih snaga u svjetskim okvirima, osnovni činilac svih međuzavisnosti u današnjem svijetu, kao i odlučujuća determinanta sve značajnijeg reduciranja prostora ljudske slobode. Takva makrotehnologija u sebi obuhvaća podjelu rada na makroplanu sve do međunarodnih okvira i okvira multinacionalnih kompanija.

Principi na kojima počiva makrotehnologija su slijedeći: normalizacija, unifikacija, standardizacija, zatim stabilnost, pouzdanost i efikasnost funkcioniranja. Svojem razvojem takva makrotehnologija ima tendenciju da posredstvom svojih nosilaca navedene principe, uz pomoć odgovarajućih tehničkih sredstava i sistema, nametne čitavom društvu, da utvrdi uloge ne samo pojedinaca, nego i čitavih naroda, njihovih vlada, parlamenata, kao i niza međunarodnih institucija.

Treba podvući da je makrotehnologija, kao okvir koji determinira i razvoj pojedinačnih tehnologija, razvijena upravo na pretpostavkama egzistencije ekonomskog i tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih. Ona je zasnovana na niskim cijenama i rasipničkom trošenju materijalnih i ljudskih resursa nerazvijenih ze-

malja, čime je sve do sada bila fiksirana i uloga tih zemalja u svjetskom sistemu kapitalističke reprodukcije, kao i tip međuzavisnosti u suvremenom svijetu.

U kontekstu logike svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije nerazvijenost nerazvijenih ispoljava se, dakle, kao karakteristika koja je funkcionalna za njegovo egzistiranje i njegov daljnji razvoj. Istina, samo postojanje značajnih masa marginalnog stanovništva zemalja u razvoju, koje nije integrirano u sistem kapitalističke reprodukcije, ostaje potpuno afunkcionalno sa stanovišta toga sistema. Ovo, međjutim, samo do momenta dok te rastuće mase marginalnog stanovništva, dijelom zbog već postignutog nivoa svog demografskog rasta, a dijelom zbog prvih začetaka vlastite emancipacije, ne započnu da vrše sve snažniji pritisak na materijalne resurse i infrastrukturu, čime počinju da ugrožavaju pretpostavke efikasnosti postojeće makrotehnologije, pretpostavke stabilnog i efikasnog funkcioniranja svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije, te za taj sistem počinju da bivaju disfunkcionalne.

Današ smo upravo svjedoci jednog takvog ugrožavanja, koje postaje utoliko opasnije ukoliko socijalizam sve više počinje bivati politički artikulater tih masa marginalnog stanovništva. No, isto tako smo svjedoci i spremnosti kapitalizma da brani svim sredstvima pretpostavke svoje egzistencije. Svjedoci smo javnih prijetnji i ucjena, kao i sve češćih posezanja u arsenal "obrambenih" orudja kapitalizma, koji inače sadrži mnoga ubojita orudja - od ideologije do atomske bombe.

4. Ekološki aspekti krize suvremenog svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije

Za naše razmatranje od posebnog je interesa jedno od ideoloških orudja, a to je koncept granica rasta, u kojem glavnu manipulativnu funkciju u odnosu na društvo ima strah od ekološke katastrofe. Taj strah je, međutim, samo pojavni vid straha vladajuće klase od krize vlastitog društvenog sistema, koja se interpretira kao kriza čitavog ljudskog roda.

Karakteristično je da se strah od ekološke katastrofe i u prošlosti uvijek koristio u manipulativne svrhe od strane vladajuće klase isključivo u trenucima kriza vlastitog društvenog sistema, bez obzira na realne opasnosti po ljudski rod i mogućnosti prevazilaženja problema koji predstavljaju osnovu takvih kriza. Rješenja za izlaz iz takvih situacija vladajuća klasa je uvijek realizirala na račun drugih društvenih slojeva.

U kapitalizmu prvi strah od ekološke katastrofe javlja se u razdoblju prvobitne akumulacije kapitala. U procesu stvaranja prvobitne akumulacije kapitala "oslobadjanje" (pauperizacija) seljaštva od njihovog osnovnog sredstva za proizvodnju (zemlje) bilo je brže od mogućnosti apsorbiranja radne snage od strane nastajućeg industrijskog kapitalizma. Ovu svoju krizu kapitalizam je kroz maltuzijansku teoriju interpretirao kao populacioni vid ekološke krize.

Međutim, neki drugi vidovi realne ekološke krize javili su se negdje prije sto i pedeset godina u engleskoj industriji u vrlo akutnoj formi. O neizdrživim uvjetima rada u tadašnjim tvornicama pisao je i Engels.⁽¹⁸⁾ No, ti vidovi su pogadjali isključivo

pripadnike radničke klase, koja je u to doba bila jedan od relativno neograničenih i za tadašnji nivo razvoja kapitalizma neiscrpivih resursa. Stoga tadašnji ekološki problemi nisu doveli u pitanje ni razvoj kapitalizma, ni položaj i ulogu vladajuće klase, pa ih ona nije ni osjećala kao krizu.

U tom razdoblju radnik za kapitalistu nije predstavljao čak ni najneznatniji poseban trošak, koji bi mu stvaralo njegovo (radnikovo) održavanje, obrazovanje, reproduciranje i funkcioniranje, već je za kapitalistu jedini trošak bio radnikova egzistencijalna nadnica.

Slično kao sa radnikom bila je situacija i sa ostalim činionicima (na pr. različitim energetske i sirovinske rasursima), o čijoj egzistenciji i iscrpivosti kapitalist nekada (pa i sve do skora) nije morao voditi računa. Jedini činilac o čijoj je egzistenciji kapitalist i nekada morao da vodi računa, bio je sam kapital u materijalnoj i finansijskoj formi.

Kasnije, sa ekspanzijom kapitalizma u dubinu radnik se sve kompleksnije uključivao u čitav sistem kapitalističke reprodukcije - postao je važan potrošač, a sve značajnija sredstva bila su potrebna u svrhu njegove vlastite reprodukcije kao kvalificiranog radnika. Da bi se integrirao u sistem radnik je morao postati discipliniran potrošač i maksimalno efikasan proizvođač. Kao i stroj radnik je morao da perfektno vrši svoju funkciju u sistemu. U razdoblju kada se odvijao taj proces integracije radnika u sistem kapitalističke reprodukcije javljaju se pokreti koji imaju upravo za cilj da u ovom smislu osposobe radnika i da se "brinu" za njega na sličan način kao što se do tada brinulo o stroju (Taylor, Mayo).

Istovremeno sa ekspanzijom u dubinu kapitalizam je u ovom periodu, kako smo već istakli, ekspandirao i u širinu, a širila se i njegova relevantna okolina (tržišta i resursi). Za potrebe vlastitog razvoja kapitalizam je sve do današnjih dana nalazio dovoljno resursa, te stoga nije osjećao nikakve ekološke probleme kao svoje, iako je maksimalnom eksploatacijom nemilice pustošio mnoge neobnovljive izvore sirovina i energije.

U posljednjoj fazi svoje ekspanzije, koja traje sve do današnjih dana, kapitalizam, proširujući se na sve nove i nove prostore, zatiče tu, kako je već rečeno, razne kapitalističke načine proizvodnje, koje kao dominantan način proizvodnje prilagođava vlastitim potrebama koncentracije i centralizacije akumulacije u svojim svjetskim centrima, a da ih pri tome ne transformira u kapitalistički način proizvodnje, kao što je to nekada činio integralno u samim metropolama. U tim prostorima kombiniraju se ustvari raznorodni načini proizvodnje, s tim što kapitalizam, iako dominantan ne obuhvaća svojim načinom proizvodnje značajan dio radne snage, a niti za to postoji neka realna perspektiva u budućnosti. Postoji upravo obrnuta tendencija, kao posljedica porasta produktivnosti rada koji sa sobom nosi stalni tehnički napredak.

U uvjetima kada kapitalizam svojim načinom proizvodnje obuhvaća sve manji dio stanovništva, a kupovna moć narodnih masa koje pripadaju nekapitalističkim načinima proizvodnje ostaje veoma ograničena, sve manji broj ljudi zadovoljava zhtjeve kapitalističkog načina proizvodnje, a sve veći broj postaje, kako smo vidjeli, disfunkcionalan za kapitalizam kao svjetski sistem. Pored toga što većina nema mogućnosti da se uključi u kapitalistički način proizvodnje, ona vrši i pritisak na prirodne resurse. Ovu krizu

svoga načina proizvodnje kapitalizam danas interpretira najprije kroz neomaltuzijansku, a zatim i kroz sve druge "sveobuhvatne" teorije ekoloških kriza. Cinizam koncepcija sadržanih u ovim teorijama ispoljava se i u slijedećim riječima Lyndona Johnsona: "Pet dolara uloženi u kontrolu rađanja u Južnoj Americi korisnije je nego sto dolara uloženi u ekonomski razvoj."⁽¹⁹⁾ Još ciničnije djeluju riječi iz izvještaja Biroa za pitanja stanovništva: "Ako porast treba staviti pod kontrolu onda mora da se ili smanji stopa rađanja ili da poraste stopa umiranja."⁽²⁰⁾ U posljednje vrijeme panika kapitalista ide tako daleko da su sa teorijom prešli na ucjene trećeg svijeta prijetnjama obustave izvoza hrane, kao i otvorenim ratnim prijetnjama.

Ostaci logike kapitalističkog načina proizvodnje, koji se ispoljavaju prije svega u odgovarajućim tehnološkim koncepcijama, a djelomično i u međunarodnim ekonomskim odnosima, uzroci su ekoloških problema i u većini socijalističkih zemalja. U izgradnji socijalizma ove zemlje još nisu prevladale sve elemente starog načina proizvodnje i prišle izgradnji sistema vlastitih kriterija za evaluaciju postojećih, kao i za projektiranje novih tehnoloških koncepata.

Ekološki problemi današnjeg čovječanstva proizlaze, kako možemo zaključiti, iz duboke krize kapitalizma i civilizacije koju je kapitalizam izgradio. To obuhvaća kako odgovarajuće oblike vlasništva, tako i raspodjelu resursa i ostalih uvjeta privredjivanja, organizaciju samog procesa proizvodnje, proizvodne odnose, način upotrebe i samu prirodu materijalnih proizvodnih snaga (tehnologiju, kriterije izbora tehnoloških alternativa i razvoj i projektiranje novih tehnologija), načine raspodjele vrijednosti, oblike

razmjene i načine i oblike potrošnje.

Ekološki problemi, međutim, danas realno postoje. Oni su, htjeli to mi ili ne, u krajnjoj liniji problemi cijelog čovječanstva. U njihovom rješavanju moraju sudjelovati prije svega oni koji su najviše pogodjeni, oni čija je ljudska egzistencija u pitanju, a ne oni koji žele da zadrže svoje klasne pozicije, pa i po cijenu nasilnih likvidacija miliona ljudi koji su disfunkcionalni za kapitalizam kao svjetski sistem. "Suočene sa ugrožavanjem i gubitkom mnogih stečenih pozicija, snage neokolonijalizma i međunarodnih kapitalističkih monopola sve više pribjegavaju nastojanjima da osloncem na svoje prednosti u ekonomskoj snazi, tehnologiji i organizaciji, a također i na silu i prijetnju silom, uspore i zaustave te procese." (21)

IV KA ALTERNATIVNOJ CIVILIZACIJI

Kako je već podvučeno, kriza suvremene industrijske civilizacije, koja se između ostalog ispoljava i u ekološkim aspektima, proizlazi iz duboke krize kapitalizma kako svjetski dominantnog načina proizvodnje. Stoga i puteve za prevazilaženje ove krize treba tražiti u prevazilaženju postojećeg svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije. Ideje o djelomičnim reformama svjetskog sistema reprodukcije, koje se pokušavaju plasirati kroz odgovarajuće programe razvoja pojedinih svjetskih regija, a koje polaze od zahtjeva postepenog smanjenja razlika između razvijenih i nerazvijenih, obično predstavljaju čiste utopističke iluzije. Tvorci tih ideja najčešće potpuno gube iz vida da su odnosi, na kojima danas poč-

vaju stabilnost i efikasnost funkcioniranja svjetskog sistema reprodukcije, u kome kapitalizam dominira kao način proizvodnje, jedino mogući odnosi sa stanovišta egzistencije takvog sistema i takvog načina proizvodnje. Stoga jedino pravo rješenje za prevladavanje krize suvremene industrijske civilizacije, kao i jaza između razvijenih i nerazvijenih, leži u korjenitim revolucionarnim promjenama čitavog svjetskog sistema društvene reprodukcije i postojećeg dominantnog načina proizvodnje, kao osnovi svih ekonomskih i ostalih odnosa u svijetu. Do ovakvih saznanja sve više se dolazi u progresivnim krugovima u svijetu, a naročito u pokretu nesvrstanih i u zemljama u razvoju.

Na sastanku Koordinacionog biroa nesvrstanih zemalja, koji je nedavno održan u Havani, istaknuto je: "Krupni međunarodni ekonomski problemi ne mogu se rješavati korekcijama u sistemu koji je postao neodrživ, kao što to pokušavaju neke najrazvijenije Zapadne zemlje, već je potrebno izgradjivati nov sistem". (22)

Na Drugoj generalnoj konferenciji UN za industrijski razvoj u Lima podvučeno je: "Iznalaženje složenih i trajnih rješenja za međunarodne ekonomske probleme nije moguće postići u okviru postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, tako da je neophodno pristupiti radikalnim promjenama da bi se obezbijedio stabilniji i ravnomjerniji razvoj svijeta." (23)

Promjene postojećeg sistema društvene reprodukcije u svjetskim okvirima morale bi da podju ne samo od ukidanja svih individualnih i kolektivnih monopola nad uvjetima ljudskog življenja i ljudske reprodukcije, već i od likvidacije svih pretpostavki i izvora njihovog nastajanja, kao što su to ekonomski i tehnološki jaz i dominacija kao odnos između zemljama, narodima i klasama.

Nov način proizvodnje, na kome bi se zasnivala nova alternativna civilizacija, kao i novi tip međuzavisnosti u svijetu, trebalo bi da počiva na slijedećim pretpostavkama: podruštvljavanje svih prirodnih i stvorenih resursa (kao na pr. prostora, sirovinskih i energetskih izvora, akumulacije, znanja i informacija), pravedna preraspodjela i racionalno korišćenje onih od tih resursa koji predstavljaju ograničena dobra, i najzad pravo na slobodno i individualno korišćenje neograničenih i multiplikabilnih resursa kao što su znanje i informacije. To znači da bi promjene načina proizvodnje morale da obuhvate upravo sve ono što je i dovelo do duboke krize kapitalizma i civilizacije koju je kapitalizam izgradio.

Sa promjenom načina proizvodnje na sasvim novoj osnovi došlo bi nužno i do promjene makrotehnologije u svjetskim razmjerima. Ona bi tada postala novi artikulatork materijalnih proizvodnih snaga. Pri tome ona mora da odbaci sve one proizvodne snage koje neće biti imanentne novom načinu proizvodnje, a da omogućí brzi razvoj upravo onih koje će, sadržavajući u sebi "ugradjen apstraktni uvjet emancipacije", stvoriti objektivne uvjete za slobodan i svestrani razvoj svih ljudskih individua. Za tu svrhu bi morale "tek biti konstituirane djelomično sasvim druge mašine, koje bi ujedno ispunjavale cilj proizvodnje i zadržavale uvjet slobodnog asocijativnog rada, u kome bi za slobodan subjekt koji postavlja cilj ostale i u radu samo proizvoljan instrument".(24)

Medjutim, već danas, u fazi borbe za radikalnu promjenu svjetskog poretka, organizirane progresivne snage mogu dosta učiniti da se dalji razvoj materijalnih proizvodnih snaga, a prije svega tehnologije usmjeri upravo u smjeru bržeg realiziranja gornjih

zahtjeva. Prvi korak u tom pravcu bio bi sistematska evaluacija svih novo konstruiranih mašina, kao i svih novih tehnologija, a na osnovu kriterija koji bi se zasnivali na vrednovanju pojedinih konzekvenci različitih tehničkih i tehnoloških alternativa. Ti isti kriteriji treba da postanu osnova i za konstruiranje novih mašina i projektiranje novih tehnologija sve do makrotehnoloških sistema. Razmatranje tih kriterija prevazilazi okvire ovog članka. Stoga ćemo ovdje samo nabrojiti neke od mogućih konzekvenci ekonomskog socijalnog, psihološkog, političkog i dr. karaktera, koje mogu biti determinirane različitim tehničkim ili tehnološkim alternativama.

Na mikroplanu mogu se pojaviti slijedeće konzekvence različitih tehničkih ili tehnoloških alternativa:

- veći ili manji stupanj individualne samoaktualizacije;
- veći ili manji stupanj koncentracije moći u upravljačkom sloju;
- veća ili manja zavisnost, naročito ekonomska i tehnološka od poslovnih partnera iz zemlje i inozemstva;
- veći ili manji stupanj potrebnog kvalifikacionog i profesionalnog prestrukturiranja;
- veći ili manji stupanj potrebne specijalizacije kadrova;
- veća ili manja fleksibilnost organizacije rada;
- veća ili manja opasnost od nastojanja značajnih socijalnih razlika, pa time i mogućnost socijalnih konflikata;
- udaljavanje dijela radničke klase od općeklasnog interesa;
- transponiranje konfliktnih situacija sa makrosocijalnog plana na mikrosocijalna, psihološka i druga područja;
- veći ili manji stupanj diferenciranja radne i životne okoline.

Na makroplanu mogu između ostalog nastati slijedeće konzekven-

ce različitih tehničkih, tehnoloških i makrotehnoloških alternativa:

- veći ili manji stupanj koncentracije moći u pojedine svjetske regije;
- veća ili manja zavisnost od razvijenih;
- veći ili manji stupanj trošenja iscrpivih sirovinskih i energetskih izvora;
- veći ili manji stupanj degradacije ljudske okoline;
- više ili manje diferencirani prostorni i socijalni raspored pozitivnih i negativnih efekata;

i t. d.

Tek sa primjenom kriterija, koji će se osnivati na opće-društvenom vrednovanju navedenih konzekvenci, daljnji tehnički i tehnološki razvoj postat će stvarni faktor širenja prostora ljudske slobode, a ne njegovog permanentnog reduciranja, kao i pretpostavka nove alternativne civilizacije.

Na kraju se postavlja pitanje: gdje su današnji nosioci nužnih radikalnih promjena u svijetu? To ne može da bude tehnička elita. To ne može da bude ni uski sloj intelektualaca. To ne mogu biti ni razni problematični "povijesni blokovi", u kojima se uz progresivne snage nalaze i konzervativni građanski slojevi. To mogu biti samo u duhu socijalizma politički artikulirani dijelovi radničke klase industrijaliziranih zemalja i milioni gladnih iz zemalja trećeg svijeta, koji su jedini u stanju da solidarno, na jednom univerzalnom sistemu ljudskih vrijednosti i svim dosadašnjim dostignućima povijesnog društvenog razvitka čovjeka izgrade novu ljudsku civilizaciju.

Bibliografske bilješke:

- (1) Julian Huxley: The Future of Man
Bulletin of Atomic Scientist vol 15:10 1959
- (2) Vanja Sutlić: Praksa rada kao znanstvena povijest
Zagreb, Kulturni radnik, 1974
stranice: 5, 10, 11, 17, 23, 26, 27, 28 te
136, 140 i 146
- (3) Vanja Sutlić: Ibidem, stranice: 32, 33 i 34
- (4) Radovan Richta: Civilizacija na raskršću
Beograd, Komunist, 1972
stranica 80
- (5) Karl Marx: Temelji slobode (Grundrisse)
Zagreb, Naprijed, 1974
stranice: 12, 25, 31, 54
- (6) Ibidem, stranice 257, 258, 259, 260
- (7) Ibidem, stranice 155, 231
- (8) Ibidem, stranica 249
- (9) Ibidem, stranica 294
- (10) Ibidem, stranica 295
- (11) Zoran Trputec: Spoljna trgovina i nacionalna privreda
Center za proučevanje sodelovanja z deželami
v razvoju, Ljubljana, 1973. str. 170 - 199.
- (12) O ovome vidjeti opširnije u: Karl Marx: Kapital, III
Kultura, Zagreb, 1948. str. 757 i dalje
- (13) Maurice Dobb: Studije o razvoju kapitalizma
Naprijed, Zagreb, 1961.

- (14) O analizi azijskog načina proizvodnje na koju se nailazi u radovima pojedinih autora, naročito od dvadesetih godina ovog stoljeća do danas vidjeti u: Zoran Trpulec, cit. dj. str. 115 - 125.
- (15) Nakon niza teorijskih rasprava i sporova u kojima su sudjelovali P. Baran, A.G. Frank, M. Dobb, R. Laclau, R. Stavenhagen, N. Poulantzas, Y. Lacoste i drugi; teoriju perifernog kapitalizma najpotpunije je izveo S. Amin u: Samir Amin: L'accumulation a l'échelle mondiale Paris, 1971. str. 163 - 196.
- (16) G. Arrighi: International Corporations, Labor Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa
Imperialism and Underdevelopment, a Reader, Monthly Review Press, New York, 1970.
- (17) O ovome vidjeti opširnije u G. Arrighi, cit. dj. str. 220 - 267.
- (18) Friedrich Engels: Položaj radničke klase u Engleskoj, Kultura, Zagreb, 1952.
- (19) Hans Magnus Enzensberger: Kritika političke ekologije Marksizam u svetu, br. 9/1974, str. 171.
- (20) Ibidem, str. 171.
- (21) Miloš Minić: izlaganje na sastanku Koordinacionog biroa nesvrstanih zemalja u Hvaru 18.3.1975.
- (22) Ibidem

- (23) Dušan Ilijević: izlaganje na Drugoj generalnoj konferenciji UN za industrijski razvoj u Lini
16.3.1975.
- (24) Hans Dieter Bar: Kritika političke tehnologije
Treći program Radio Beograda, ljeto,
1973. str. 88.